ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

XX АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ВАҚФ МУЛКЛАРИГА МУНОСАБАТИ

Ҳабибулла Зафар ўғли Юнусхўжаев
Урганч давлат университети талабаси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада совет ҳокимияти даврида вақфга муносабат ва унинг тугатилиш фаолияти ёритилган. Бундан ташқари ушбу масала бўйтча тадқиқотчининг шахсий нуқтаи назари ҳам келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Совет, вақф, комиссариат, МИК, коллегия, низом, ер-мулк, Маориф ҳалқ комиссарлиги

THE ATTITUDE OF THE SOVIET GOVERNMENT TO THE FOUNDATION PROPERTY IN THE 1920S

ABSTRACT

This article describes the attitude to the foundation and its liquidation activities during the Soviet era. In addition, the personal views of the researcher on this issue are also mentioned.

Keywords: Soviet, foundation, commissariat, MIC, board, charter, property, People's Commissariat of Education.

КИРИШ

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида вақф тўғрисида ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинмади. Ҳар қайси идора вақф мулкига ўзи билганича иш тутди, вақф соҳасида бошбошдоқлик бошланди. Вақфларни бошқариш вазифаси юкланган Миллий ишлар бўйича халқ комиссариати вақф мулкларини мусодара қилиш йўлини тутди. Комиссариат вақфларни амалда бошқармади. Вақф мулклар совет идоралари томонидан талон-тарож қилинди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Совет даврида хонликлар вақф мулкларига эътибор қаратган П. Иванов, Ф. Рубинштейн, М. Йўлдошев, А. Кошчанов, Ю. Брегель, А. Шайхова каби муаллифлар тадқиқотларида вақф масаласи асосан хонликларнинг ижтимоий-

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

иқтисодий тарихи, хусусан, ерга эгалик қилиш ва аграр муносабатлар, ижара ва унинг ҳудуддаги амалиѐти доирасида тадқиқ этилган 4.

Мустақиллик йилларида О. Жалилов, У Джабарова, Э. Каримов, У. Абдурасулов, А. Халиѐров, И.Алимов, Қ. Яқубовлар тадқиқотларида оид айрим вақфномалар, тарихий ҳужжатлар илмий истеъмолга киритилди ҳамда вақф мулкчилигининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрнини ѐритишга эътибор қаратилди.

МУҲОКАМА

1920 йилдан бошлаб Туркистоннинг директив кўрсатма берувчи олий органлари вақф масаласи билан яқиндан шуғулландилар. 1920 йил 26 февралда Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети қарорига кўра вақф Маориф ҳалқ комиссарлиги тасарруфига берилди.[1]

Маориф ҳалқ комиссарлиги коллегиясининг 1920 йил 6 мартдаги мажлисида вақф бўлими тузиш масаласи муҳокама қилинди. Коллегия ўз қарори билан вақф бўлими ташкил қилди, мудирлик вазифасини вақтинча коллегия аъзоси Мунаввар Қори Абдурашидхоновга юклади ва унга вақф бўлими мудирлигига номзод топиш топширилди. Мунаввар Қори Абдурашидхонов тавсияси билан Маориф ҳалқ комиссариати қошидаги вақф бўлими мудирлигига Баширулла Хўжаев тайинланди. Маориф ҳалқ комиссариати «Вақфларни бошқариш тўғрисида муваққат Низом» ишлаб чиқди.[2] Муваққат низомда вақфларни бошқариш тартиби, қоидалари, йўл-йўриқлари баён этилган. Низомда кўрсатилишича, вақфларни идора қилиш учун Маориф ҳалқ комиссариати қошида Марказий вақф бўлими ташкил қилинади. Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари ҳалқ маориф бўлимлари ҳузурида вилоят вақф бўлимларини тузиш кўзда тутилади. Вилоятларнинг уездларида ҳалқ маорифи бўлимлари қошида вақф бўлинмалари ташкил қилинади, деб муваққат низомда кўрсатилган эди. Мадраса, масжид ва бошқа диний ташкилотлар вақф мулкларини бевосита бошқариш икки кишидан иборат коллегия билан бирга мутаваллига юкланган.

Мутаваллини сайлаш вақф ташкилотининг турар жойида маҳаллий вақф бўлинмаси вакили томонидан вақфномага асосан ўтказилиши белгиланган. Ҳар бир мутавалли инвентар дафтари тутиб унга барча вақфномаларни ёзиб қўйиши ва ҳар бир вақфномада кўрсатилган вақф мулкларини тўла санаб ўтиши шарт эди. Вақф мулкларидан тушган маблағни мусулмон аҳолисининг маданий - маърифий ва хайр-эҳсон ишларига сарфланиши керак эди.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг 1920 йил 26 февралдаги қарорида вақф мулклари даромадидан кандай мақсадларда фойдаланиш тўғрисида аниқ кўрсатма берилмаган эди. Туркистон ҳукуматининг вақфга тегишли кейин қабул қилинган қарорларида бу масалага озроқ бўлсада аниқлик киритди.

1920 йил 14 апрелдаги РКП (б) МК Туркистон ўлка комитетининг ер масаласи бўйича тезисларида шундай дейилган: «Вақф ерлари зироат комиссариати ихтиёрига берилади. Бу ерлардан тушадиган даромадлар маориф комиссариатига борилади ва мусулмон аҳолиси орасида маданий - маърифий ишлар олиб бориш учун фойдаланилади".[3] 1920 йил 19-25 сентябрда бўлиб ўтган Туркистон Республикаси Советларининг IX съезди Туркистон ўлка комитетининг тезислари асосида ер масаласи бўйича тезислар қабул қилди. Съезднинг бу ҳужжатида: «Вақф ерлари маданий-маърифий мақсадлар учун фойдаланилади ёки умумий асосда ер тузишга тортилади» деб кўрсатилади. Съезднинг бу қарори ўта расмий, баённома шаклида қабул қилинган эди. Бу қарорни ким, қандай амалга ошириши кўрсатилмаган эди.

Туркистон Марказий Ижроия Комитети ва Ҳалк Комиссарлари Совети 1920 йил 17 ноябрда «Россия Совет Федерациясининг Туркистон республикасида ердан фойдаланиш ва ер тузиш тўғрисидаги Низом» ни қабул қилди. Ушбу низомда Республика ҳудудидаги барча ерлар кимнинг тасарруфида бўлишидан қатъий назар давлат мулки деб эълон қилинган ва «Вақф ерларининг ҳаммаси болалар боғчалари, етимхоналар, коммуна-мактаблар ва бошқа маданий-маърифий ташкилотлар ташкил қилиш учун Маориф ҳалқ комиссариатига ўтади, бу мақсадлар учун фойдаланилмаганлари эса умумий тартибда ер тузиш ишларига берилади»,- деб кўрсатилди.

Ҳукуматнинг бу низомида вақф ерлари давлат мулки эканлиги қайд этилди ва улардан фойдаланиш ҳукуқи Маориф ҳалқ комиссариатига берилди. Ҳукуматнинг бу қарорида фақат вақф ерлари тўғрисида гап кетади. Вақф мулкларининг бошқа турлари бўлган бозорлар, каппонлар, карвонсаройлар, дўконлар, тегирмонлар, обжувозлар ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай кўрсатма берилмаган эди.

Ҳукумат қабул қилган ҳужжатлардан кўриниб турибдики, большевиклар Туркистонда вақф ерларини национализация қилишга, давлат ташкилоти тасарруфига ўтказишга ҳаракат қилганлар. Бундан кўзда тутилган максад мусулмон руҳонийларини вақф мулкидан маҳрум қилиш, уларни моддий базасини заифлаштириш, маҳаллий аҳолига таъсирни сусайтириш эди. Шу

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

билан бирга вақф мулкларидан келадиган катта даромадни совет ҳокимиятининг маданий- маърифий ишларига сарфлашни назарда тутар эди.

Маориф ҳалқ комиссарлигининг Вақф бўлими мудири Баширулла Ҳўжаев Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети ва Ҳалқ Комиссарлари Советиниig 1920 йил 17 ноябрдаги Низомига мувофиқ вақф мулкларидан фойдаланиш тўғрисида 1921 йил 23 мартда буйруқ эълон қилди.[4] Буйруқда кўрсатиладики, Маориф ҳалқ комиссариати жойлардаги ҳалқ маорифи бўлимлари орқали барча вақф ерларини ҳисобга олади. Буйруқ эълон қилингунга кадар вақф мулкларидан фойдаланиш тўғрисидаги шартномалар бекор қилинди. Вақф мулклари Маориф ҳалқ комиссариати томонидан болалар боғчалари, майдонлари, меҳнат коммуна-мактаблари, мактаб ўқувчилари меҳнати билан ишланадиган полизлар ва экин майдонлари, интернатлар, кутубхоналар, қироатхоналар ва бошқа маданий-маърифий ташкилотлар барпо этиш учун режалаштирилган. Бу ташкилотлар Маориф халк комиссариати ва унинг маҳаллий органлари умумий сметаси бўйича ташкил қилинади, деб кўрсатилади буйруқда. Маориф ҳалқ комиссариати фойдаланадиган вақф мулкларини Зироат, Ички ишлар ҳалқ комиссариати ва Халқ Хўжалик Марказий Кенгаши бу идоралар вакилларининг ўртасида бўлишга бағишланган мажлис чақирилди. Бу кенгашда тегирмон, абжувозларни Халқ Хўжалик Марказий Кенгашига, экин ерларни Зироат халқ комиссариатига, савдо дўконлари, ҳаммом ва шунга ўхшашларни Ички ишлар халқ комиссариатига, тарихий ёдгорлик ҳисобланадиган мадраса, масжид, макбараларниМаориф халқ комиссариатига беришга қарор қилинди. Шундай қилиб, совет қонунларига биноан мусулмон диний ташкилотларидан вақф мулклари тортиб олинди ва давлат ташкилотларига бириктириб қўйилди. Вақф мулклари қайси давлат ташкилотига бириктирилган бўлса, улардан тушадиган даромадлардан ўша ташкилот фойдаланишимўлжалланган эди. РКП (б) нинг Туркистондаги сиёсий органи - Туркбюро ва Туркистон Компартияси Марказий Комитети НЭП шароитида мулкдорлар синфига қарши кураш вақтинча пасайганлигини ва ўлкадаги истиқлолчилар ҳаракатини кучайганлигини, бунда руҳонийлар муҳим роль ўйнаётганлигини ҳисобга олиб уларни вақф мулкларини тортиб олишни секинлаштиришга қарор қилди. Ҳукуматнинг 1920 йилдаги йўл-йўриқларига кўра барча вақф мулклари давлат мулки деб эълон қилиниб давлат ташкилотлари тасарруфига ўтказилган эди. Маҳаллий шароит бу коидаларга озгина ўзгартириш киритишга, вақфларни мусодара қилишни босқичма-босқич

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

амалга оширишга мажбур қилди.

Маълумки, вақфлар масаласи совет ҳокимияти йилларида дастлаб Умумтуркистон Советларининг IX ва X съездларида муҳокама қилинган эди. Совет ҳукумати диний вақфларни тугатиш ҳамда уларнинг даромадларидан маданий-маърифий мақсадлар йўлида фойдаланишни мўлжаллаган, лекин республиканинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлари, маҳаллий аҳолининг тақводорлиги, қуролли қаршилик ҳаракатини давом этаётгани, диний вақфларни дарҳол тугатишга йўл бермаган. Бош вақф бошқармасининг маърузаларидан бирида таъкидланадики, мадрасаларга тегишли бўлган вақфларни тугатиш ва уларни маҳаллий хўжалик бўлимларига бериш масаласи дастлаб, 1922 йил декабрда Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлар Совети ва Марказий Ижроия Комитетида “Вақфлар тўғрисида”ги декрет лойиҳаси муҳокамасида кўтарилган, лекин вақфларни тўла тугатиш тарафдорлари кам бўлганлиги учун бу таклиф қабул қилинмаган.

1922 йил 28 декабрда Туркистон МИКнинг 173-сонли “Вақфлар тўғрисида” ги янги декрети имзоланган. Унга кўра, 1922 йил 20 июндаги 75-сонли декрет бекор қилинди. Бу декретга кўра, вақф мулклари тегишли бўлган идоранинг йўналишига қараб ажратилди, яъни диний мақомга эга бўлган маданий-оқартув ва ҳомийликка сарфланадиган мадраса, мактаб, етимхона, мозорларга тегишли вақфлардан ўз эҳтиёжлари йўлида фойдаланишига рухсат этилди.[5]

Туркистонда вақфлар тизимини тартибга солиш, Бош вақф бошқармасини тузиш, сиёсий-иқтисодий ва маданий-маърифий аҳамият касб этган. Туркистон халқлари орасида ислом динининг тутган улкан ўрни ва роли совет ҳукумати томонидан маълум даражада тан олинганлиги боис ҳам вақф мулкларига нисбатан ҳукумат дастлаб эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлган.

1923 йил 11 январда 173-сонли декретга мувофиқ Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги қошида Бош вақф бошқармаси ва унинг бўлимлари ташкил этилди. Бошқарма ташкилий-ахборот, академик (илмий муассаса), молия-хўжалик бўлимларидан иборат бўлди. Бош вақф бошқармаси штатлар таркиби 14 кишидан, вақф бўлимлари 12 нафар шахсдан иборат қилиб белгиланди. Бош вақф бошқармасининг асосий вазифаси қилиб қуйидагилар белгиланди:

1) вақф мулкларини ҳисобга олиш, вақфларнинг асл ҳужжатларини текшириш;

2) мадрасаларни совет тарзида қайта қуриш, улардаги маданий-оқартув

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

ишларини назорат қилиш;

3) вақф мулки ва даромадларини назорат қилиш ҳамда уларнинг белгиланган тарзда сарф қилинишини кузатиш;

4) диний вақфлар фаолияти ва аъзолари, ҳамда тушумлар сарф-ҳаражатлари устидан назорат ўрнатиш ва кузатиш. Юқоридагилардан келиб чиқиб, Бош вақф бошқармаси томонидан тегишли чора-тадбирлар белгиланган. Мадрасаларни қайта қуриш ва уларда маданий-оқартув ишларни ташкил қилиш дастури ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ қилинган. 173-сонли декретнинг 14-бандидаги иловасига кўра янги дастурларни қўлламаган мадрасалар вақф даромадларидан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган.

НАТИЖА

Шу ўринда 1923 йилда Бош вақф бошқармаси таркибида тузилган комиссия ҳайъати қарорида қуйидагиларга эътибор қаратилган:[6]

1. Туркистон туб аҳолиси маданий-маърифий ва диний талабларини қондириш учун ташкил этилган барча мавжуд бўлган вақфлар давлат умумхалқ мулки деб ҳисоблансин. Ҳар бир вақф мулкидан келадиган даромад белгиланган муассаса ҳисобига йўналтирилган бўлиши керак;

2. Бош вақф бошқармаси ваколатига, бирон-бир вақфлар даромадини бошқа бир вақфлар ташкилотлари ҳисобига ўтказиш ҳуқуқи берилсин, агар улар маданий-маърифий аҳамиятга эга бўлса;

3. Барча эски вақфларни икки тоифага бўлиш таклиф қилинсин, яъни диний ва маданий-маърифий. Диний вақфларга масжид, қорихона ва “Мақсура” вақфлари кирадиган бўлса, қолган барча вақфлар маданий-маърифий ҳисоблансин. Диний вақфлар устидан умумий назорат ва текшириб туриш ҳамда маданий-маърифий, ободончилик вақфларини бошқариш, идора этиш ваколати Бош вақф бошқармаси зиммасига юклатилган.

Мадрасалар ҳамда бошқа диний муассасаларнинг вақфларидан олинадиган даромадлардан фойдаланиш тартиби совет ҳокимиятининг доимий диққат марказида бўлди. Бунга далил сифатида Туркистон Республикаси ХКСнинг 1923 йил 17 мартдаги кенгайтирилган йиғилишини мисол тариқасида келтириш мумкин. Мазкур йиғилишда вақф маблағлари ҳақидаги масала муҳокама қилинди. ХКС маданий–маърифий аҳамиятга эга бўлган вақфларнигина тан олиш зарур деган қарорга келди. Бу маблағлар биринчи навбатда совет мактабларини таъминлашга, уларнинг бир қисмигина мадрасалар учун ажратилган эди[50].

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

Бундан шуни кўриш мумкинки, совет ҳукумати 1923 йилдан бошлаб мадрасалар фаолиятини тугатиш мақсадида уларнинг иқтисодий асосини чеклашга киришган. Бош вақф бошқармаси совет ҳукуматининг бу сиёсатини бевосита амалга ошириш ва уларни советлаштириш вазифасини ўтаган.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда XX асрнинг 20-30 йиллардаги советларнинг ислом динига доир сиёсати октябрь тўнтаришидан кейин ишлаб чиқилган эди.

Совет ҳокимияти ўрнатилгач, мадраса ва эски мактабларнинг вақф мулкларини экспроприация қилишга доимий равишда кураш олиб борилди. Жумладан, РСФСР ҳукуматининг “Ер тўғрисида”ги декретига асосан барча ерлар, хусусан, вақф ерлари ҳам давлат мулкига айлантирилди.

Вақф мулкларининг экспроприация қилиниши, мактаб ва мадрасалар фаолиятининг чеклаб қўйилиши маҳаллий аҳолининг жиддий норозилигига сабаб бўлди.

Маҳаллий аҳоли ҳамда улар ичида катта таъсирга эга бўлган мусулмон руҳонийларининг норозилиги совет ҳукуматини бу борадаги сиёсатини қайта кўриб чиқишга сабаб бўлди. Шу сабабдан ҳам Туркистон Компартияси ўлкадаги маҳаллий шароитнинг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, қуролли қаршилик ҳаракатининг кучайиб боришини ҳисобга олиб, ислом динига маълум эркинлик бериш, вақф мулкларини мадраса, мактабларга қайтариб бериш масаласи ҳақида ҳам қарор қабул қилди. Лекин бу билан билан масала тўлиқ ечим топмади. 1928 йилги қаттиқ босимдан сўнг вақф мулклари тўлик тугатилди.

REFERENCES

1. Алимов И.А.Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши.-Т., Фан, 2009.–222 б.
2. Алимов И.А. Из истории решения вакфного вопроса в первые годы советской власти в Узбекистане октябрская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. – Т., 1991-С 239-254.
3. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – 144 с.
4. Комилов О.К. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар (XX асрнинг 20-йиллари).–Т.: Akademnashr, 2010. – 120 б.
5. Мустафаева Н. Ўзбекистонда совет ҳукуматининг диний сиёсати. //Ўзбекистон тарихи. - №2, 2005. 35-43-б.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1316-1323

6. Юнусова Х. Ўзбекистонда Совет давлатининг миллий сиёсати ва унинг оқибатлари (XX аср 80-йиллар мисолида). / масъул муҳаррир Р.Х.Муртазаева. Ўзбекистон миллий университети. – Адабиёт ва санъат нашриёти, 2005. – 116 б.
7. Абдураҳмонова Ж.Н. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда таълим соҳасидаги қатағонлик сиёсати (Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари мисолида 1925- 1941 йй.): Тарих фан. номз. … дисс.автореф. -Т.: Ўз МУ, 2002.- 31 б.
8.Салмонов А.М. Ўзбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар тарихи (1917-1950 йй.): Тарих фан. номз дис. автореф.-Т., 2008.-33 б.